

Van de redactie

Het vijfde nummer van dit bulletin is bijna in zijn geheel gewijd aan de archeologie. Verreweg het belangrijkste is de toekenning van de zogenaamde "opgravingsvergunning" aan de gemeente. Dordrecht behoort vanaf 20 mei 1999 tot de selectieve groep van erkende archeologische instellingen in Nederland.

Niet minder belangrijk is de opening van het Dordts Archeologisch Centrum. Successen op het Statenplein hebben ons ertoe gebracht om de exposities in een tijdelijke ambiance een meer permanent karakter te geven.

Het overgrote deel van dit nummer is gewijd aan verslagen betreffende het onderzoek dat op dat Statenplein is uitgevoerd. Na het einde van het veldonderzoek (november 1998) en het wassen en nummeren van de voorwerpen, is begonnen aan de moeizame klus van conserveren, beschrijven en dateren. Hier worden twee materiaalcategorieën nader voorgesteld. Als eerste dak- en schrijfleien met daarop soms wonderlijke afbeeldingen, waaronder een ontwerp-tekening van het Lam Gods en twee tekeningen van een kruisigingsscène van Christus. Daarnaast presenteren wij u een zeer bijzonder voorwerp dat in zijn geheel is voorzien van afbeeldingen van jacht- en fabeldieren. Het voor Nederland en Europa unieke stuk dateert van circa 1300.

Tenslotte wordt aandacht besteed aan het leef- en eetpatroon van de inwoners van de 16e en 17e eeuwse huisjes aan de voormalige Kromme Elleboog. Het zal u niet verbazen dat er veel vis werd gegeten, maar dat zij er ook vijgen en druiven bij aten ...?

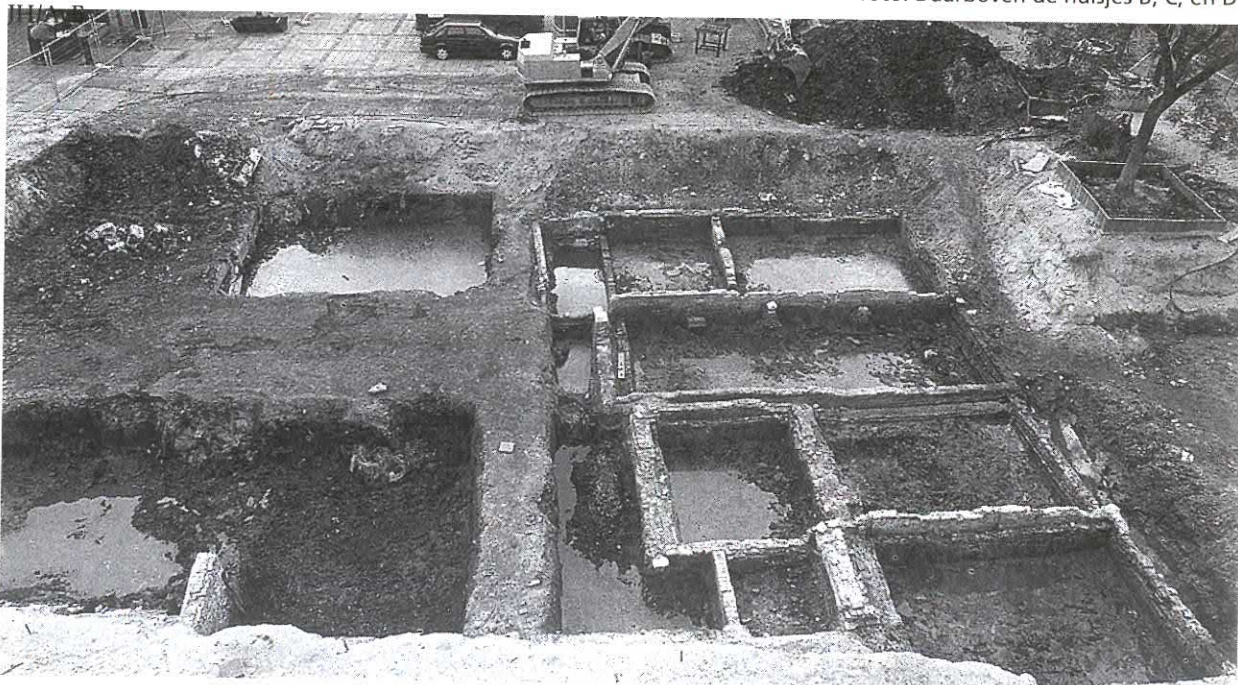
Een overzicht van de belangrijkste restauraties over de periode medio 1998-medio 1999 besluit dit vijfde nummer, dat Dordrecht in een nieuw historisch perspectief zet.

In dit nummer:

- Van de redactie, pag 1
- Opening Dordts Archeologisch Centrum, pag 2
- Vis met vijgen, pag 4
- Van een leien dakje?, pag 6
- Draken in Dordt, pag 8.
- De stad in de steigers? pag 11
- Opgravingsbevoegdheid, pag 12

juli 1999

De 15e-17e eeuwse huisjes aan de voormalige Kromme Elleboog. Huis A bevindt zich onder aan de foto. Daarboven de huisjes B, C, en D.

Opening Dordts Archeologisch Centrum

Op woensdag 19 mei 1999 werd het Dordts Archeologisch Centrum op feestelijke wijze geopend door wethouder Cok Sas en Saskia van Dockum, plaatsvervangend directeur van de ROB. Het DAC is gelegen aan de Gravenstraat 22 en is van woensdag t/m zaterdag geopend van 13.30 tot 16.30 uur. Op afspraak kunnen groepen ook op andere tijden worden toegelaten. Het nieuwe archeologische centrum wordt bemand door Anneke Kroon.

Saskia van Dockum en Cok Sas openen het DAC.

Het Dordts Archeologisch Centrum beoogt bewoners en belangstellenden meer inzicht te geven in de rijkdom én de kwetsbaarheid van de bodem in Dordrecht.

Het Dordts Archeologisch Centrum is een direct gevolg van het archeologisch informatiecentrum dat bijna twee jaar lang op het Statenplein heeft gestaan. Een verlengde portocabin van 12 x 3 m voldeed in de periode van de opgravingen prima aan de behoefte van Dordtenaren en bezoekers om geïnformeerd te worden over de ontwikkelingen bij het onderzoek op het Statenplein. In totaal wisten vijf verschillende exposities de aandacht van voorbijganger en bezoeker te trekken: er werd door middel van foto's en vondsten geïnformeerd over de voormalige Kromme Elleboog, waarvan de huizen nu onder het Statenplein liggen, de eerste 17e tot 19e eeuwse vondsten, de aangetroffen houtskeletbouw van de 15e tot 17e eeuwse huizen, het ambacht van leerlooier en leerbewerker in de 13e en 14e eeuw en, tenslotte, de aangetroffen pelgrimsinsignes.

Interieur van het Dordts Archeologisch Centrum.

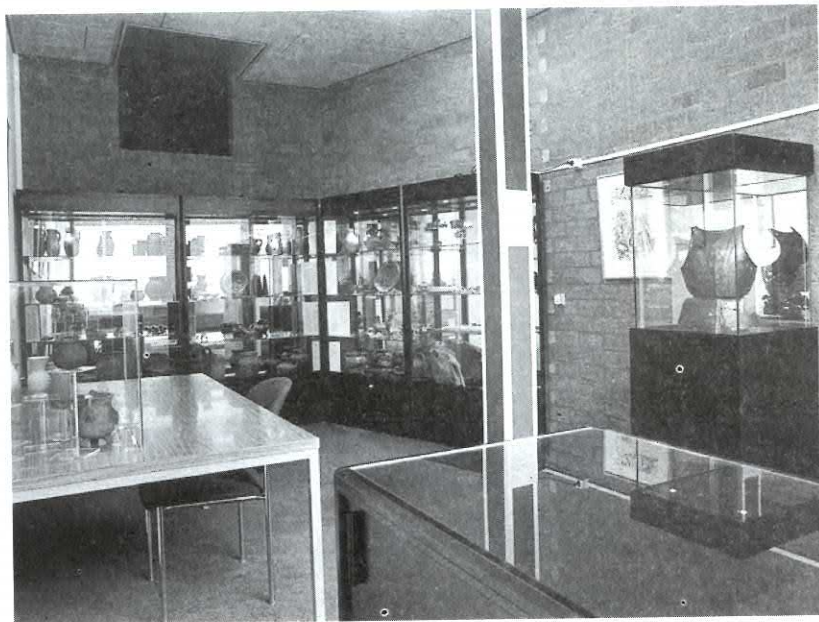
Die exposities waren zeer succesvol. In totaal werden er 15.583 mensen verwelkomd. Dat betekent een gemiddelde van ruim 40 personen per dag.

Het infocentrum was op werkdagen geopend van 13.30 tot 16.30 uur. Er zijn twee gastenboeken volgeschreven met zeer plezierige opmerkingen. Bovendien kon daaruit worden opgemaakt dat be-

zoekers uit alle delen van de wereld kwamen. Nadat het infocentrum op het Statenplein verdween hebben de exposities tot tenminste drie nieuwe ontwikkelingen geleid: in het pand van de Kamer van Koophandel aan de Groenmarkt werd een tentoonstelling ingericht over de ambachten op het Statenplein, in de Grote Kerk hangen (tot nader order) de achttien mooiste foto's van pelgrimsinsignes en tenslotte werd het Dordts Archeologisch Centrum geopend.

Het Dordts Archeologisch Centrum is in de eerste plaats een plaats waar informatie over het archeologisch onderzoek in Dordrecht te verkrijgen is. Op dit moment ligt er een kaart van de Dordtse binnenstad met daarop alle locaties waar ooit een oudheidkundig bodemonderzoek heeft plaatsgehad. Tevens zijn er overdrukken te verkrijgen van korte artikelen over het onderzoek sedert 1995 (met name over de Kop van de Wijnstraat, de Noordhoeveaan/DubbelDrecht en het Statenplein). De informatievoorziening wordt in de toekomst verder uitgebreid.

Het centrum laat tevens zien wat er recentelijk uit de Dordtse bodem tevoorschijn is gekomen. Nu nog

worden de vier nieuwe vitrines gevuld met prachtige voorwerpen uit het Statenplein, zoals de muntschat van 125 verbrande *bracteaten* uit het Duitse Oostzeegebied, omstreeks 1300; een bijzondere steengoed kruik met een “Dordtse dikke nek”, in de 14e eeuw vervaardigd in het Duitse Siegburg; een groep pelgrimsinsignes, waaronder een schitterende afbeelding van het Lam Gods en een viertal insignes met erotische afbeeldingen; een grote groep 14e eeuwse riemtongen en gordelplaten; een 15e eeuwse houten schaal met houten spatel; een groep van zeven zogenaamde *pseudomunten* en een leistenen mal voor het giepen van deze onbekende metalen plaatjes; een groot aantal munten uit de 13e t/m de 17e eeuw, waaronder een aantal die in de Munt van Dordrecht is geslagen; een prachtige serie tinnen lepels en ijzeren messen; glissen (schaatsen) gemaakt van dierenbeenderen; speelgoed van dierlijk bot, zoals een snorrobot, bikkels, koten en dobbelstenen; een ijzeren polsbeschermer, onderdeel van een middeleeuws harnas; een lederen zwaardschede, inclusief het houten binnenwerk en een eindpommel.

Een oude bekende, Herbert Sarfatij, bekijkt de vondsten van het Statenplein.

De klap op de vuurpijl is natuurlijk het 15e eeuwse borstkuras. Bij nieuw onderzoek worden de vitrines gevuld met recentelijk aangetroffen voorwerpen. Tenslotte kunnen bezoekers een bijzonder Dordts souvenir verkrijgen. Exclusief voor ons centrum zijn van een middeleeuws kruisje en drie pelgrimsinsignes replica's vervaardigd. Het gaat om een afbeelding van St. Servaas, het Bloedwonder van Boxtel en een Maria met kind en engel. Vanuit het Vlaamse Diksmuide komen replica's van enkele soorten aardewerk

dat in Dordrecht is gevonden. Het betreft een kogelpotje een drinkbeker en een kruikje uit Siegburg, een drinkbeker en een kookpot van rood aardewerk en de steengoed kruik met de “Dordtse dikke nek”, ook vervaardigd in het Rijnlandse Siegburg. Er is een ansichtkaart te koop waarop te zien is hoe een 15e eeuwse voetsoldaat het borstkuras zal hebben gedragen. Tenslotte is het mogelijk om een uniek stukje *Archeo-Art* aan te schaffen van de Dordtse kunstenaar René de Jong.

JH

Johan Hendriks toont Jan Koonings, Saskia van Dockum, Herbert Sarfatij en Cok Sas vondsten van het Statenplein.

Vis met vijgen

Graven ... in het hart van Dordt (3)

Het archeologisch onderzoek op het Statenplein (1997-1998) heeft tot doel gehad om een goed inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de locatie én in de veranderende hygiëne van woon- en leefomstandigheden van de mensen die daar woonden vanaf de 13e eeuw tot ongeveer 1960. Daartoe leveren niet alleen de gevonden voorwerpen aanwijzingen, al is het ontbreken van glazen drinkgerei, majolica en porselein wel een indicatie voor het ontbreken van grote welvaart. Naast leder, metaal en aardewerk geven echter ook andere dingen inzicht in de sociale omstandigheden. Het gaat dan om botanische resten, botresten en restanten van ongewervelde dieren, zoals vlooien en mijten.

Samenwerking

Er is een begin gemaakt met het onderzoek naar de monsters van deze biologische component van het archeologisch onderzoek. Door *Archeoplan Eco* uit Delft werd, in samenwerking met *Biax Consult* uit Amsterdam en *Scarab* uit Wirdum, een eerste onderzoek uitgevoerd naar monsters uit de 16e en 17e eeuwse huizen aan de voormalige Kromme Elleboog. Er zijn vooral monsters genomen uit tonputten en beerkuilen. Het resultaat geeft een voorlopige staalkaart te zien van diverse botanische en faunaresten. Opvallend is dat voorlopig nog geen gegevens van huis A bekend zijn.

Botanische resten

Bij het botanisch onderzoek staat vooral de vraag centraal wat de mensen aten in diverse perioden en wat daarvan terug te vinden is in de bodem? Dat blijkt nog heel wat te zijn. Voor de bezoekers aan het Dordts Archeologisch Centrum is duidelijk dat in een berg gruis zich nog vele van deze plantaardige resten bevinden, die een heel goed idee geven van datgene wat er allemaal is gegeten. Ook wat er in de tuin stond aan voedingsgewassen en wilde planten wordt weerspiegeld in de bewaard gebleven resten.

Op het perceel van huis B werden resten van appels of peren, granen (gerst, tarwe), kool/mosterd en walnoot aangetroffen. Op dat van huis C ging het vooral om hazelnoot en walnoot, hennep en kersen. Huis D levert een veel geva-

riender beeld op. In de tonputten en beerkuilen die bij dit pand horen zijn resten gevonden van appels en peren, boekweit, druiven, granen (gerst, haver), hennep, kersen, moerbei, pompoenen, pruimen, vijgen, gewone vlier en walnoten. De hennepresten zullen vooral in samenhang met touwgebruik gezien mogen worden. Uit de vruchtpitten en zaden is op te maken dat met name in huis D dingen werden gebruikt die in de andere huizen niet voorkwamen, zoals druiven, pruimen en vijgen. Overigens gaat het voorlopig nog slechts om kleine hoeveelheden, die wel wijzen op verbruik, maar niet op verbouwing.

Op de erven van de vier huizen zijn ook zaadjes van wilde planten aangetroffen. Het betreft dan voornamelijk diverse boterbloemen en grassoorten en incidenteel dophei,

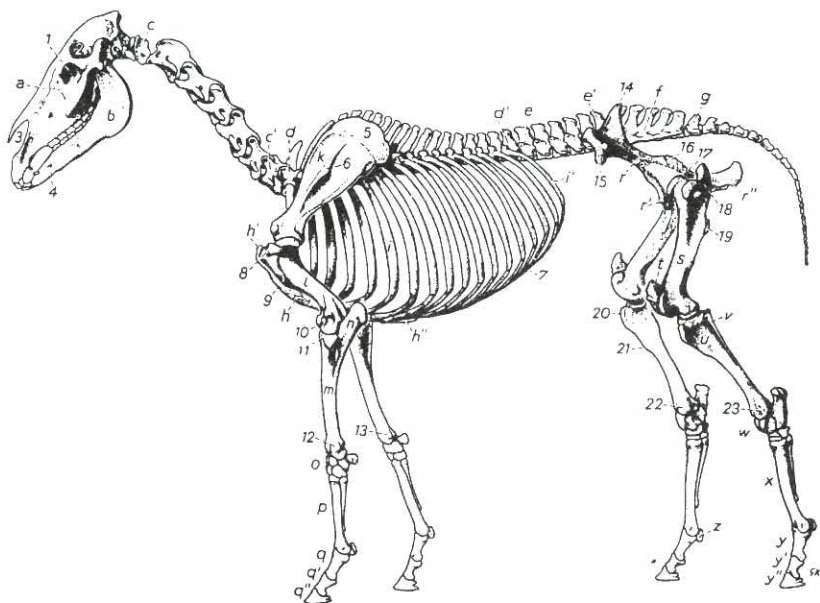
melganzevoet, spurrie, varkensgras, viool, zegge en zwaluwtong.

Zoölogische resten

De resten van dieren worden door twee verschillende onderzoekers bestudeerd. Drs. Deborah Paalman bekijkt de botten van paarden, runderen, varkens, schapen, geiten, hazen, konijnen, honden, katten en vogels en onderzoekt tevens de botten die bewerkingssporen hebben ondergaan.

Zo zijn er benen knopen, benen kammen en benen mesheften gevonden, maar ook een halffabricaat voor het vervaardigen van dobbelstenen. Enkele grotere botten werden als schaats (glis) gebruikt. Een klein overzicht hiervan is te zien in het Dordts Archeologisch Centrum. Het onderzoek naar de grotere botten is nog niet afgerond en kan derhalve nog niet nader worden gepresenteerd.

Kleinere botten zijn vooral terug te vinden in de genomen monsters in de tonputten en beerkuilen. In totaal zijn ruim 3500 kleinere botfragmenten gevonden in de 16e en 17e eeuwse huizen A t/m D. Van deze leverde huis D met ruim 3000 fragmenten het merendeel van de informatie. Er is een nader onderscheid gemaakt in beerkuilen en

Het skelet van een paard.

tonputten van huis D, om nog nauwkeuriger te kunnen zien waar welke resten in terecht kwamen. Dat bleken vooral de beerkuilen te zijn. (zie tabel)

Een kwart van het aangetroffen botmateriaal is van zoogdieren en ruim 10% van vogels. De vogelresten zijn in ieder geval afkomstig van eenden, ganzen en kippen. De overgrote meerderheid behoort toe aan allerlei vissoorten. Met name de bewoners van huis D zullen flinke hoeveelheden vis naar binnen hebben gewerkt. Het gaat dan om haring, kabeljauwachtigen, scholachtigen, heilbot/tarbot, rog, zalm, paling, karperachtigen en baars. Er is dus zowel zeevis als zoetwatervis gegeten. De bewoners van huis D hebben ook veel schelpdieren gegeten. Ruim 88% van de verzamelde schelpen is toe te wijzen aan de bewoners van huis D. Het gaat dan voornamelijk om mosselen, maar ook oesters, kokkels, nonnetjes, alikruiken, strandschelpen, zoetwaterslakjes, wulken en tepelhoorns zijn aangetroffen. Enkele mosselen en kokkels vertonen aan de binnenzijde zeepokken. Het is niet aan te nemen dat deze exemplaren gegeten zijn. Die zullen hoogstwaarschijnlijk tussen een partij schelpdieren hebben gegeten die wel op tafel zijn verschenen.

Ongewervelden

Bij het onderzoek naar ongewervelden, met name geleedpotigen, is gekeken naar tien monsters die voornamelijk afkomstig waren uit tonputten (en een enkele beerkuil op het erf van huis D) en naar drie kammen. Uit de monsters zijn insecten- en mijtenresten verzameld en geanalyseerd onder een microscoop. In twee van de drie kammen bleken resten gevonden te zijn van luizen. Resten van vlooien

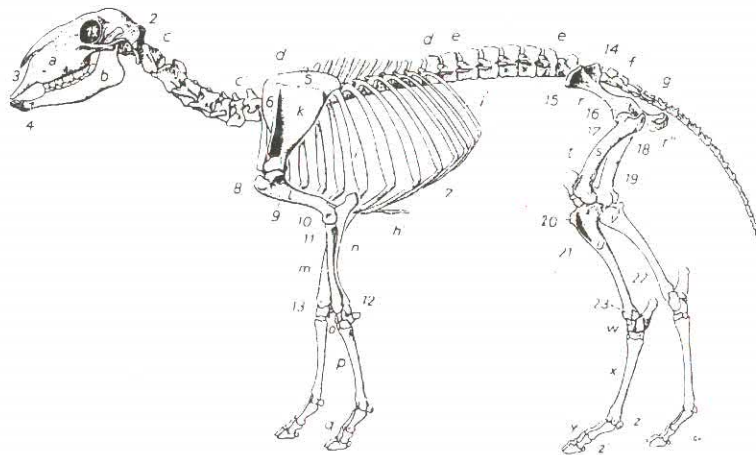
	Zoogdieren	Vogels	Vissen	Totaal
Huis B	1,67%	1,00%	5,13%	7,8%
Huis C	2,48%	1,59%	4,04%	8,1%
Huis D-beerkuilen	15,22%	7,11%	43,62%	66,0%
Huis D-tonputten	5,80%	1,81%	10,51%	18,1%
Totaal	25,17%	11,51%	63,30%	100,0%

kwamen niet in deze kammen voor. In de monsters kwamen wel vlooien voor. In één van de tonputten zijn resten gevonden van de hondenvlo. Dat bleek een primeur voor de Nederlandse archeologie te zijn, temeer daar hondenvlooien nu niet meer in Nederland voorkomen. De huidige honden dragen kattenvlooien. Het materiaal van het Statenplein blijkt uitstekend geschikt te zijn voor een onderzoek naar de verspreiding van vlooien en luizen en biedt voor de eerste keer in de Nederlandse middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie de mogelijkheid om op systematische wijze naar het voorkomen van deze soorten te kijken.

soorten kabeljauwachtigen en platvis. Men at echter ook zoetwatervis als karperachtigen en baars. Mosselen en een enkele oester werden ook gegeten. Het plantaardige deel van de voeding bestond o.a. uit tarwe, gerst en haver en groente als biet. Resten van noten en fruit zijn eveneens aangetroffen. De mensen leefden samen met honden en katten en, zonder het zelf te willen, ook met vlooien en luizen.

Bijzondere vondsten

Bij deze eerste inventarisatie zijn ook bijzondere vondsten gedaan. Onder de zaden en vruchten bevonden zich pompoen en goudsbloem. Het is mogelijk dat dit de vroegste

Skelet van een schaap.

Een gevarieerd menu

De bewoners van de huisjes B, C en D hebben in de 16e en 17e eeuw vlees, gevogelte en vooral vis gegeten. Als vlees verscheen niet alleen rundvlees, maar ook schapen- en varkensvlees op tafel. Kip, eend en gans is het meest voorkomende gevogelte dat werd gegeten. Het menu aan zeevis bestond o.a. uit haring en diverse

vondst van pompoen in Nederland is. Het aantreffen van de resten van de hondenvlo is een primeur voor de Nederlandse archeologie. Zo blijkt dat ook uit monsters belangrijke gevolgtrekkingen kunnen worden gemaakt. Niet alleen voor Dordrecht, maar zelfs voor Nederland. Dordt blijft dieper graven!

JH

De kop van de op het Statenplein gevonden hondenvlo.

Van een leien dakje?

Graven in het hart ... van Dordt (4)

Ingekraste afbeelding van een huisje

Vanaf het einde van de 14e eeuw domineerden stenen huizen de Kromme Elleboog. Rond het midden van de 13e eeuw stonden er echter al houten huizen. Hier oefenden leerlooiers, leerbewerkers en schoenlappers hun ambacht uit. Tot de bijzondere vondsten van hun werkzaamheden behoorden niet alleen afval en schoenen, maar ook zwaard-, dolk- en mescheden. Ontwerptekeningen voor de versieringen van deze lederen voorwerpen werden kennelijk op leien gekrast. Bijzonder zijn de tekeningen van het Lam Gods en enkele kruisigingsscènes.

Houten huizen

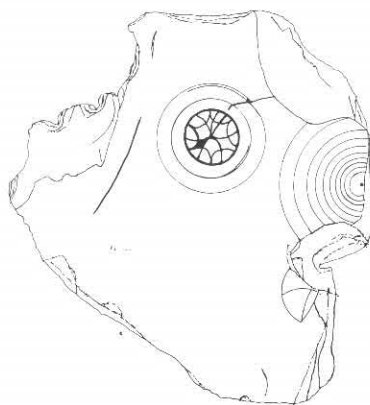
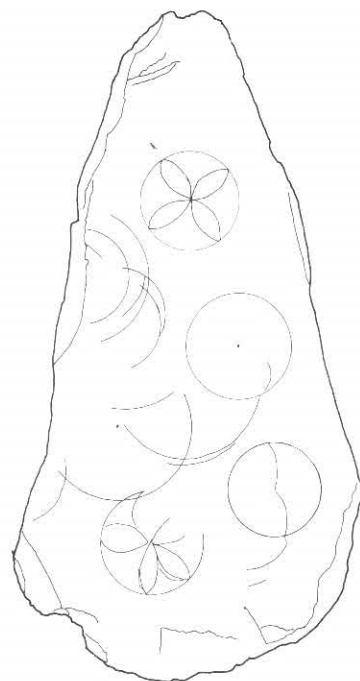
Diverse ingekraste cirkels in de leisteen.

Tijdens het archeologisch onderzoek op het Statenveld in Dordrecht zijn niet alleen bijzondere huisstructuren aangetroffen uit de vijftiende eeuw en later, maar ook maximaal vijf bewoningslagen die samenhangen met wonen en werken in houten huizen. In deze houten huizen waren alleen de vloeren voor de haarden van baksteen. Centraal in zo'n vloer was vaak een oude vijzel ingegraven als aspot. De zijwanden van de huizen waren uiteraard ook van hout. Het dak werd gedragen door eikenhouten palen, die een bijzondere wijze van verankering kenden. Onderin de palen bevond zich een dookgat, waar doorheen een kesp werd gestoken. De kesp rustte op twee houten steunbalkjes. Vervolgens werd waarschijnlijk op de paal nog een extra klap gegeven. Op deze wijze ontstond een zeer stevige paalconstructie voor het dragen van het dak. Een dak dat waarschijnlijk met leien was gedekt.

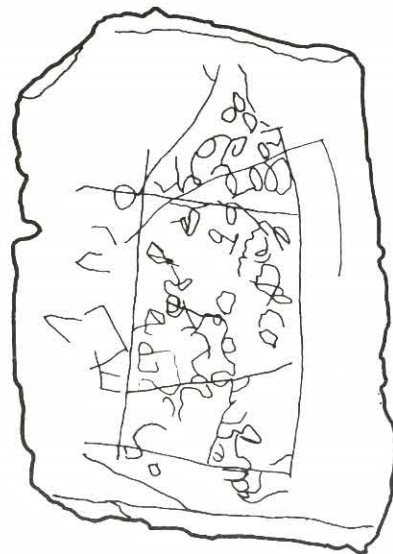
Met de passer ingekraste cirkels, die vervolgens nader werden bewerkt.

Leien

Doordat alle leistenen werden verzameld, met het oog op nadere gegevens omtrent de dakbedekking van de houten huizen, kon na de eerste behandelingen (zoals wasen en nummeren) een serie bijzondere exemplaren worden geborgen. Een groot aantal leistenen bevat cirkels, getrokken met passers of ingekrast non-figuratief werk. Het is vooralsnog geen uitgemaakte zaak of het om echte dakleien gaat of om gebroken ouderwetse leitjes in een houten raamwerk, bedoeld voor schrijven en tekenen. Vaak was zo'n leitje bedekt met een laagje was, waarin met een scherpe metalen stift werd gekrast. Dat zou kunnen verklaren

waarom sommige afbeeldingen niet echt diep in de lei gekrast zijn. Het is bekend dat in de middeleeuwen wastafeltjes werden benut bij het schrijven van concepten voor oorkonden. Andere leien daarentegen tonen duidelijk aan dat er van zo'n waslaagje geen sprake was. De punt van de passer is bijvoorbeeld nog goed te zien. In zulke gevallen kan men spreken van schrijfleitjes.

Kindertekening

Eén van de leien bleek door een kind gebruikt te zijn om er een primitief huisje op te schetsen. Het huisje is, inclusief dak 70 mm hoog en 30 mm breed. De in een tonput gevonden lei was al eerder benut voor het aanbrengen van andere tekens. Op andere werden allerlei ontwerpen aangebracht, vaak met een cirkel als uitgangspunt. Eén van deze leien werd gevonden in de laat-veertiende eeuwse *sprant*. In een enkel geval werd een lei ook gebruikt voor het turven of het noteren van tekst. Ondanks pogingen van het Dordtse stadsarchief is het echter nog niet gelukt deze tekst te ontcijferen. Het is niet uitzonderlijk om leien met diverse inkrassingen te vinden. Zo werden bij de 14e/15e eeuwse hofstede Te Vliet in Lopikerkapel in totaal 41 stukken leisteen gevonden waar op gekrast en getekend was en werd o.a. in Utrecht een stuk lei aangetroffen met een totaal onleesbare tekst. In Zwolle zijn zelfs twee bijna complete schrijfleitjes gevonden, waarvan op beide sporen van een passer voorkwamen. Een zeer interessante *schalie* was gebruikt als mal voor het vervaardigen van valse of pseudomunten. In Dordrecht zijn vele tientallen van deze pseudomunten aangetroffen, alle daterend in de 14e eeuw. Ook de mal behoort in deze tijd. De pseudomunten zijn interessant genoeg om daar later een apart verhaal aan te wijden.

wastafel doet het nauwelijks denken. Aan de voorzijde was sprake van een in een vierkant geschreven cirkel, met in de cirkel een afbeelding van het Lam Gods met het christelijke banier. De hoeken tus-

sen cirkel en vierkant werden opgevuld met blad- en vogelmotieven. Het is het meest uitzonderlijke stuk leisteen van het Statenplein.

JH

De eerste leisteen met een afbeelding van de kruisigingsscène van Christus. Links: Maria, rechts: Johannes.

Golgotha

Tot de meest bijzondere stukken behoort een min of meer driehoekige leisteen van maximaal 160 x 130 mm met een vage, maar kundige, ingekraste afbeelding van Christus aan het kruis, met Maria en Johannes aan zijn voeten. De afbeelding is 135 mm hoog. Het stuk moet worden gedateerd in de eerste helft van de 14e eeuw. Door de vaagheid van de afbeelding is het mogelijk te veronderstellen dat het onderdeel is geweest van een wastafeltje. Deze Golgotha-afbeelding was niet de enige religieuze afbeelding. Er is namelijk nog een tweede gevonden.

Lam Gods

In een ruitvormige kuil van 150 x 160 cm werd, naast mest en leder, nog een bijzonder religieus exemplaar aangetroffen. Op het oppervlak waren diverse tekeningen met een passer ingekrast, ook aan de achterzijde. Aan een gebruik als

Leisteen met passercirkels en een prachtige Lam Gods in een cirkel. Tussen cirkels en rechthoek bevindt zich loof en een vogel.

Nog een kruisigingsscène. Deze is veel minder duidelijk bewaard gebleven.

Draken in Dordt

Graven ... in het hart van Dordt (5)

Een unieke ronde lap leder, mogelijk een foedraal van een klein ceremonieel schild.

Tussen circa 1225 en 1375 bevond zich ter plaatse van het huidige Statenvleinfeld een ambachtswijk waar vooral leerlooiers, leerbewerkers en schoenherstellers woonden. Langs één van de houten huizen stond waarschijnlijk een atelier. Daar is een ontzagwekkende hoeveelheid leder aangetroffen. Een greep uit de collectie: 35 zwaardscheden, 200 versierde mes- en dolkscheden en honderden schoenen. Om nog maar niet te spreken van afsnijdsels en versleten zolen. Een bijzonder stuk leder is versierd met jacht- en fabeldieren. Het betreft waarschijnlijk een uniek stuk voor Europa.

Het Dordtse looierskwartier

De in dit opzicht belangrijkste vondst was die van een slootje dat haaks op de *sprant* was gegraven en tot onder de voormalige Kromme Elleboog doorliep. Mogelijk betekent dit dat de Kromme Elleboog ook behoort bij het pakket van nieuwe infrastructurele maatregelen die het gemeentebestuur in het laatste kwart van de 14e eeuw uitvaardigde, maar zeker is dat niet. Er kan namelijk een bruggetje of loopplank over het slootje hebben gelegen. De in een bruine mestrijke ophogingslaag uitgegraven sloot kon worden gevolgd over een afstand van 10,20 m en was gemiddeld 80 cm breed. In de nog 25 cm diepe vulling vonden we een dikke laag *run* (gemalen eikenschors) bovenop een bed van lederafval. Enkele steengoedscherven en het handvat van een grijze vuurklok dateerden de sloot in de 14e eeuw. Twee in deze sloot aangetroffen pseudomunten en een stukje riembeslag passen goed in deze datering. Daarmee werd duidelijk dat het middeleeuwse Dordtse looierskwartier was aangesneden en moet dateren van vóór de aanleg van de Kromme Elleboog.

Looiers of lappers?

Vooralsnog bleef onduidelijk of in het aangetroffen nabijgelegen huis en de werkplaats een leerlooier, dan wel leerbewerker of schoenlapper huisde. De vondst van de run en een ovale looikuil (156 x 132 cm) suggereerden het eerste. De enorme hoeveelheden restafval deden echter anders vermoeden. Tussen de palen van de huizen werden dikke pakketten met leder-

afval gevonden. Bovendien werden op diverse plaatsen afvalkuilen en -lagen aangetroffen waarin ruim 200 versierde lederen mes- en dolkscheden en 35 zwaardscheden werden gevonden, waarvan de langste bijna 100 cm meet. Daarmee werd deze ledervondst tot één van de belangrijkste in Nederland en is tot dusverre alleen te vergelijken met leder uit de Breestraat in Leiden en de recente omvangrijke vondst uit Sneek. Het aantal schoenen is nog niet vastgesteld, maar loopt in de honderden. Daaronder bevinden zich vele versleten exemplaren, alsof hier het atelier van een schoenlapper is geweest.

Lei en leder

De versieringen op de dolk- en messcheden lopen uiteen van simpele geometrische ingedrukte structuren tot prachtige afbeeldingen van loof en vogels. Stilistisch onderzoek heeft uitgewezen dat de vogel op de leirsteen van het Lam Gods gelijkenis vertoont met de vogels op de mes- en dolkscheden.

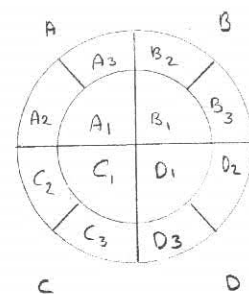

Het lijkt er sterk op dat de leirsteen in gebruik waren bij de leerbewerker en zijn familie. Daar werd dan niet alleen op getekend en geschreven. Was hier een leerbewerker aan het werk geweest die, vooreer te beginnen met het versieren van lederen voorwerpen, ontwerp-tekeningen op leien heeft gemaakt? Daar doet het resultaat sterk aan denken. Bovendien kwamen diverse details nog eens uitgebreid terug in een wel heel bijzonder voorwerp.

Een bijzondere lap leer

Dat de leerbewerkers van Dordrecht wel wat in hun mars hadden, blijkt uit dit ronde voorwerp. Het heeft een diameter van 51 à 52 cm en is door een tussencirkel van maximaal 1 cm breed verdeeld in een buitencirkel en een binnencirkel. De 9,5-10 cm brede buitencirkel heeft diverse bewerkingen ondergaan.

Er zijn 5 incisies aanwezig, tot bijna aan de tussencirkel. Bovendien is er sprake van 5 inkepingen,

De 'ronde lap leder' is geheel versierd met jacht- en fabeldieren.

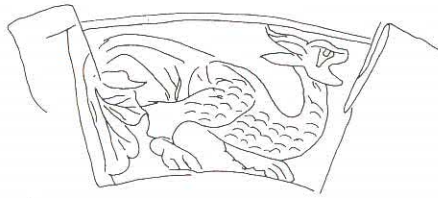
waardoorheen een touw of riem kon worden gehaald. Beide bewerkingsporen duiden erop dat de buitencirkel naar beneden gebogen is geweest, alsof het ergens op of om geeft gezeten. We sluiten niet uit dat één van beide of zelfs beide bewerkingen later zijn aangebracht.

Versieringen

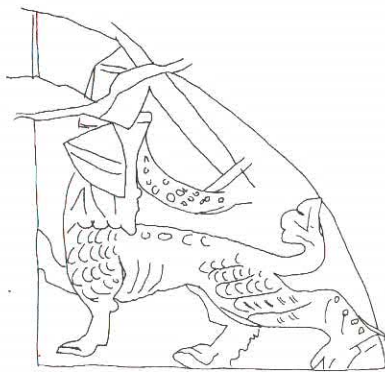
De ronde lederen lap was geheel versierd. De twaalf afbeeldingen worden hieronder beschreven per onderdeel. De binnencirkel was door een kruis in vier kwartieren verdeeld van elk circa 12 cm hoog en breed. Deze vier kwartieren worden aangeduid met respectievelijk A1, B1, C1 en D1. In elk kwartier was een dier uitgekerfd. In de buitencirkel waren per kwartier ook twee afbeeldingen van dieren aangebracht. Deze worden respectievelijk aangeduid met A2 en A3, B2 en B3, C2 en C3, D2 en D3.

Een eenhoorn, een hond en een haas

A1: Een fabeldier dat nog met meest lijkt op een eenhoorn. Het dier is maximaal 135 mm breed en

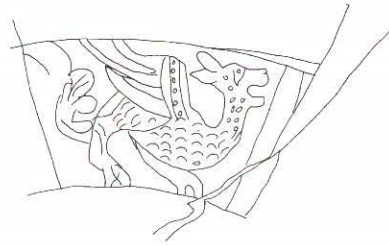
derste delen van de voorpoten. Het dier heeft een lange, naar achter gerichte, staart en twee relatief kleine oren. Het dier is maximaal 107 mm breed en 57 mm hoog. A3: Waarschijnlijk een haas. In vergelijking met A2 zijn de oren veel langer. Ook hier ontbreken de onderste delen van de voorpoten. De afbeelding van het dier wordt door een V-vormige snede in twee stukken gedeeld. Na samenvoeging van beide stukken ontstaat een dier van maximaal 125 mm breed en 60 mm hoog. Dit wijst erop dat de V-vormige insnede gelijktijdig met de afbeelding tot stand moet zijn gekomen en dus in de eerste fase thuishoort.

Een middeleeuwse centaur en twee gevleugelde draken

B1: Dit is het meest interessante van alle afbeeldingen. Het lichaam doet sterk denken aan dat van een leeuw, met opgeheven staart. Zelfs de pose van de rechtervoerpoot is niet ongebruikelijk bij afbeeldingen van leeuwen in bijvoorbeeld heraldische vorm. Daar waar men een kop van het dier zou verwachten is echter het torso van een naar links gaande ridder weergegeven, inclusief schild en helm, terwijl een niet aangeduide hand een zwaard

vasthoudt. Al met al lijkt het een middeleeuwse centaur, als we dat woord hiervoor zouden mogen gebruiken. De afbeelding is maximaal 122 mm breed en 122 mm hoog. Het door een schuine balk gedeelde schildje is 19 mm breed en 26,5 mm lang. Het zwaard is, inclusief gevest maximaal 80 mm lang. De pothelm, voorzien van een kijkgleuf is maximaal 30 mm hoog en 20 mm breed.

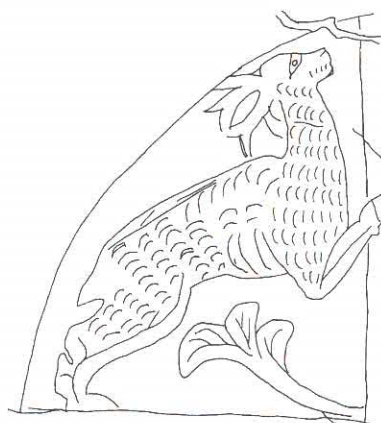

B2: Een naar rechts kijkende gevleugelde draak op twee poten. De poten zijn niet bijzonder nauwkeurig aangegeven. Dat is wel het geval met de rechtervleugel. Het dier draagt kennelijk ook nog een, loofachtige, staart. De tandenloze bek is geopend. Neus, oog en twee oren zijn duidelijk aangegeven. Het dier is maximaal 100 mm breed en 65 mm hoog.

B3: Een achteromkijkende gevleugelde draak op twee poten, voorzien van een lange loofachtige staart. Ook dit dier heeft zijn tandenloze mond geopend en zijn neus, oog en linkeroor duidelijk aangegeven. Het dier is maximaal 130 mm breed en 57 mm hoog.

Twee herten en een hond

C1 Een naar rechts springend hert, waarvan we alleen de rechter achter- en voorpoot zien. In tegenstelling tot het dier in A1 is de voor-

Een niet-gevleugelde draak (D3).

Een gevleugelde draak (B2).

Links: de eenhoorn (A1). Rechts: de middeleeuwse centaur (B1).

Een hert (C1).

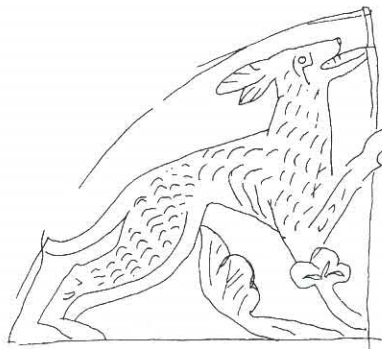
poot wel duidelijk afgewerkt. Het dier draagt kennelijk een gewei. Onder het dier is een stuk loof te zien, dat zeer veel overeenkomsten vertoont met het loof op de lei van het Lam Gods (zie elders in dit nummer). Het dier is maximaal 110 mm breed en 120 mm hoog.

C2: Ook dit is kennelijk een hertachtige, gezien de tekening achter zijn oren. Het zou ook een haas kunnen zijn. De voorpoten zijn goed afgewerkt. Dwars door het dier loopt een scheur, die niet bewust is aangebracht. Het dier is maximaal 105 mm breed en 55 mm hoog.

C3: Een springende hond. Voorpoten zijn niet afgewerkt. Openmond, neus, oog en twee oren zijn duidelijk herkenbaar. De staart is in tweede instantie doorsneden door een ingesneden lipje. Het dier is maximaal 110 mm breed en 62 mm hoog.

Een wolf en twee draken

Een wolf klaar om te springen (D1).

D1: Het naar rechts kijkende dier lijkt nog het meest op een hond of wolf en lijkt klaar om te springen. De ledematen en de staart zijn duidelijk aanwezig, al zijn ze weinig verfijnd uitgewerkt. Dit is het enige dier waarin tanden in de mond zijn te onderscheiden, evenals een naar buiten hangende tong. Onder het dier zijn twee takken loof aangebracht. Ook deze vertonen gelijkennis met het loof op de lei van het Lam Gods. De maximale breedte is 115 mm en de hoogte 110 mm. D2: Een naar rechts

Koperen gesp met afbeelding van een gevleugelde draak. Vergelijk met B2.

kijkende gevleugelde draak op twee poten en een loof-achtige staart. Het lijkt erop alsof het dier lacht. Dwars door het dier is een V-vormige incisie aangebracht. De bedoeling was dat beide delen oorspronkelijk aan elkaar genaaid zouden worden, waardoor het beeld van de draak compleet zou zijn. Het dier is maximaal 122 mm breed en 65 mm hoog.

D3: Een ongevleugelde draak op twee poten, met een loof-achtige staart. De drie (?) tenen aan elke poot zijn duidelijk weergegeven, evenals de geopende mond, de twee spitse oren en het rechteroog. Een deel van de staart is doorsneden door een secundaire insnijding. Het dier is maximaal 107 mm breed en 60 mm hoog.

Jacht- en fabeldieren

Op het voorwerp bevinden zich dus afbeeldingen die met de jacht samenhangen (hondachtigen, hazen, herten) en fabeldieren (zoals de draken, de eenhoorn en de middel-eeuwse centaur). De V-vormige incisies lijken te behoren tot de eerste gebruiksfase van het voorwerp. Beide zijden moesten aan elkaar worden genaaid, waardoor de afbeelding compleet zou worden. Om dit te kunnen doen moest de buitenrand worden omgevouwen. In tweede instantie werden aan de C en D-zijden vijf lipjes ingesneden. Direct tegenover de middelste van deze lipjes bevindt zich een gaatje waardoorheen mogelijk een nagel was geslagen. Het lijkt erop dat het voorwerp zijn oorspronkelijke functie toen niet meer heeft vervuld. Mogelijk werd door de lipjes een riem getrokken.

Voedraal van een klein schild?

De versieringen horen mogelijk thuis in een ridderlijke feodale con-

text en maken toespelingen op de jacht en op fabeldieren. Dergelijke dieren kwamen echter ook vaak in monastieke contexten voor, in abdijen en kloosters dus. Daar vindt men ze vaak terug als versiering op vloertegels. Het loof bij de dieren is exact gelijk aan het loof op het Lam Gods-leitje! Het voorwerp wordt voorlopig gedateerd omstreeks 1300. Naspeuringen in binnen- en buitenland leverden vooralsnog geen vergelijkbare voorwerpen op. Zelfs een grondig onderzoek in de databank van het British Museum in Londen bleef negatief. Dat maakt het moeilijk om de juiste functie van het voorwerp vast te stellen. Mogelijk betreft een foedraal van een klein ceremonieel schild. Of was het een beschermhoes van een middel-eeuws muziekinstrument. In tweede instantie kan het voorwerp gediend hebben als deksel van een ronde koker. Het laatste woord is er nog niet over gezegd. Het lijkt erop dat we een voor Europa uniek stuk leer hebben gevonden, dat nog met vele raadsel is omgeven.

Nóg een draak!

Tijdens het verdiepen van de werkput naar het zesde opgravingsvlak werd o.a. een kleine koperen gesp aangetroffen. Op deze gesp is eveneens een gevleugelde draak te zien. Kop en vleugel zijn vergelijkbaar met de afgebeelde draken op de ronde lap leer. Het dier heeft kennelijk ook slechts twee poten, waarvan alleen de linkerachterpoot is afgebeeld. Het dier had ook een lange staart, al is het loofvormige karakter daarvan niet bijzonder duidelijk. De gesp wordt in dezelfde periode gedateerd als de bijzondere lederen lap.

JH

De stad in de steigers?

De eerste helft van dit jaar kenmerkt zich door een forse uitbreiding van het restauratieprogramma. Toch staan er maar een beperkte hoeveelheid panden in de steiger. Het traject vanaf het voornemen om te gaan restaureren tot aan de uitvoering is lang en ingewikkeld. Van de 128 bij de gemeente ingediende restauratieprojecten zijn er slechts 33 daadwerkelijk in uitvoering. De overige projecten zitten in diverse stadia van voorbereiding of administratieve afwikkeling. De 19e eeuwse schil neemt een steeds groter aandeel in het restauratieprogramma, waarbij er buiten de historische binnenstad naast diverse woonhuisrestauratie gewerkt wordt aan de molen, twee kerken en een landgoed.

Werk in uitvoering o.a.:

Het complex *De Berckespoort* nadert zijn voltooiing, nog dit jaar wordt de koppeling met de *Augustijnenkerk* gerealiseerd en vormt de herplaatsing van de Oude Vrouwhuispoort in de Hofstraat het sluitstuk van deze belangrijke restauratie.

Op het landgoed *Dordwijk* wordt de laatste hand gelegd aan de restauratie van de oranjerie, de wagenshuur en het koetshuis.

De bijzondere pakhuizen, *Engelenburgerkade 22 en 24*, worden

gerestaureerd en omgebouwd tot twee luxe woonhuizen.

De voormalige Scheffersdrukkerij in het West Indisch Huis, *Wijnstraat 87*, krijgt een nieuwe bestemming en wordt een onderdeel van de galerie "De Compagnie" aan de Kuipershaven.

Met het verwijderen van het wienkruis is de restauratie van de molen *Kijk over den Dijk* na een lange voorbereidingsperiode daadwerkelijk gestart.

De Remonstrantse Kerk aan de *Cornelis de Wittstraat* ondergaat

een casco-restauratie en het interieur van de Christelijk Gereformeerde Kerk op de hoek van de *Singel en de Dubbeldamseweg* wordt in oude luister hersteld.

Recent is de groot onderhoudsbeurt van de *Grote Kerkstoren* gestart, eind dit jaar zijn de steigers weer weg.

Bij de woonhuisrestauraties zijn de volgende projecten het vermelden waard, *Grote Kerksbuurt 29 en 32*, *Houttuinen 2*, *Prinsenstraat 63/65*, *Rozenhof 40*, *Singel 534 t/m 538*, *Voorstraat 182/184 en 222*, *Wijnstraat 129 t/m 139*, *Wijnstraat 126/128 en 130* en *Wolwevershaven 39*.

Werk in voorbereiding o.a.:

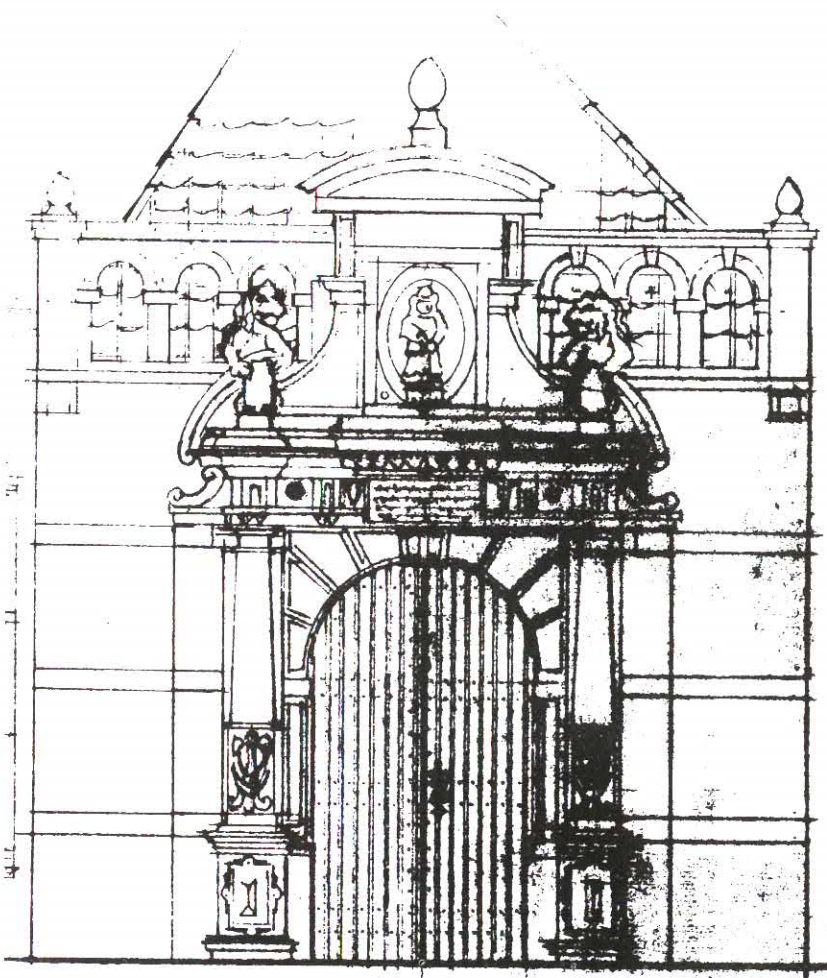
De restauratie van het complex van Museum van Gijn, *Nieuwe Haven 28 t/m 30*, inclusief diverse achterhuizen aan de *Hoge Nieuwstraat*. Restauratie, verbouw en nieuwbouw van de panden *Belgracht - Kleine Spuistraat 8 t/m 34*.

De restauratie en gedeeltelijke nieuwbouw van het voormalige Straatmancomplex aan de *Kuipershaven*.

Het voormalige *Phil-gebouw* *Grote Kerksbuurt 16*.

Winkel/woonhuizen *Vriesestraat 27 t/m 35*, *Voorstraat 208 t/m 212*, Het zakkendragershuisje in het *Zakkendragerstraatje*.

RK

De te herbouwen 'Oude Vrouwhuispoort' in de Hofstraat tussen de Berckespoort en de Statenschool.

Saskia van Dockum overhandigt de "opgravingsbevoegdheid" aan wethouder Cok Sas.

Opgravingsbevoegdheid

Staatssecretaris Rik van der Ploeg van OcnW heeft per 20 mei 1999 aan de gemeente Dordrecht een vergunning verleend tot het doen van opgravingen op het grondgebied van de gemeente, op basis van art. 39 van de Monumentenwet. De beschikking werd op 19 mei door Saskia van Dockum, plaatsvervangend directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) overhandigd aan wethouder C. Sas, die de portefeuille Archeologie beheert.

De vergunning houdt in dat de gemeente Dordrecht meer formele verantwoordelijkheid voor de zorg van het archeologische erfgoed krijgt en voortaan zelfstandig een archeologisch beleid kan voeren. Bovendien is er voor het doen van opgravingen geen toestemming van het rijk meer nodig en heeft de gemeente voortaan zelf de beschikking over de bij het onderzoek gevonden archeologische voorwerpen. Met terugwerkende kracht geldt dit tevens voor alle archeologische voorwerpen die nog niet aan een rijks- of provinciaal depot zijn toegewezen. Met deze laatste bepaling is een belangrijke wens van Dordrecht in vervulling gegaan. Inwoners van de stad zagen soms met lede ogen prachtige voorwerpen vertrekken naar Amersfoort (ROB), Soesterberg (rijksdepot), Leiden (provinciaal depot en Rijksmuseum voor Oudheden) en Den Haag (diverse musea).

De gemeente heeft de vergunning verkregen op basis van zeven criteria: er is een full-time afgestudeerd archeoloog aanwezig in de persoon van de gemeentelijk

archeoloog, er is voldoende personele ondersteuning in de vorm van een veldtechnicus/restaurateur/tekenaar, er is voldoende administratieve ondersteuning binnen Stadsontwikkeling en de afdeling Ruimtelijk Beheer, de vereiste uitrusting tot het doen van onderzoek is aanwezig, er is een budget voor archeologie en voor bodemonderzoek aanwezig en er is een depotruimte aan de Gravenstraat waar op verantwoorde wijze archeologische vondsten kunnen worden opgeslagen. Tenslotte was er nog de bepaling dat de gemeente bereid is om, indien de vergunning ooit komt te vervallen, de vondsten met hun rapportages aan het provinciale depot worden overgedragen. Maar zover laten wij het in Dordrecht natuurlijk nooit komen!

Met de verleende opgravingsvergunning schaaft Dordrecht zich in de eredisie van de archeologie. Volgens de Monumentenwet kunnen slechts het rijk (de ROB), de universiteiten en de gemeenten voor zo'n vergunning in aanmerking komen. Dordrecht is de 22e gemeente die deze eer te beurt is

gevallen. Het is een teken dat de archeologie in Dordrecht tot wasdom is gekomen en dat dit ook door het rijk wordt erkend. Er is een belangrijke stap voorwaarts gezet.

JH

Colofon

Uitgave van Stadsontwikkeling Dordrecht, Afd. Ruimtelijk Beheer, Taakgroep Monumentenzorg en Archeologie.

Medewerkers zijn telefonisch bereikbaar onder de volgende nummers:

Albert van Engelenhoven	
(bouwhistorie)	639 65 45
Johan Hendriks (archeologie)	639 64 02
Ruurt Krooshof	639 65 46
Conny van Nes	639 68 50
Jan Veen	639 68 51

Dit blad wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Dordrecht en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, bel dan: (078) 639 68 53 of 639 61 38.

Losse exemplaren zijn verkrijgbaar in de Stadswinkel van het Stadskantoor (Spuiboulevard 300) en in het Dordts Archeologisch Centrum (Gravenstraat 22).

Redactie: Johan Hendriks en Albert van Engelenhoven

Foto's: Ad Molendijk 1, 2, 3, 7, 8, 10, 12
Tekeningen: Collectie Gemeentelijk Oudheidkundig Depot 4, 5; Piet van Welsenis en Ali Akyol 6, 7; René de Jong 8; Johan Hendriks 9, 10; Collectie Monumentenzorg 11.

Vormgeving en druk: Stadsdrukkerij Dordrecht. Gedrukt op chloorvrij gebleekt papier, dus minder milieubelastend.

Oplage: 5000 exemplaren.

Wethouder Cok Sas tijdens zijn dankwoord na de overhandiging van de bevoegdheid.

